

Vesper
Slavicus

Vesper
Slavicus
Sborník k nedožitým
devadesátinám
prof. Radoslava Večerky

Editor
Petr Malčík

Nakladatelství
Lidové noviny
Praha 2018

Studia etymologica Brunensia 23

Editor:

Petr Malčík

Recenzovali:

Ao. Univ.-Prof. Dr. Johannes Reinhart

Prof. PhDr. Dušan Šlosar, CSc.

© editor

ISBN 978-80-7422-620-5

Obsah

Petr Malčík

Vědecké dílo Radoslava Večerky / 7

Aleš Bičan

Etymologie a fonologie:

případ Mathesiova fonotaktického pravidla / 13

Ondřej Bláha

Počátky kulturní češtiny / 33

Václav Blažek

K pramenům řek indoevropských / 59

Vít Boček

Staroslověnské *kъmotra* a české *kmotra*:
moravismus/panonismus ve staroslověnštině,
nebo paleoslovenismus v češtině? / 81

František Čajka

Glosa v rukopise Chil 442 (fol. 565a)
a její vztah k *Besědám Řehoře Velikého* / 87

Martina Chromá

Novočeské překlady

První staroslověnské legendy o sv. Václavu / 97

Ilona Janyšková

Rejstříky v etymologických slovnících / 105

Petr Karlík
Ke statusu subjektivních vět / 113

Helena Karlíková
Stč. *nuditi se* a č. *nudit se* –
dvě různá slova? / 131

Pavel Kosek – Radek Čech – Olga Navrátilová
Starobylá dativní enklitika *mi, si, ti*
ve staročeské bibli 1. redakce / 137

Marie Krčmová
Jazyková kultura a společnost / 153

Štefan Pilát
Číselná soustava hlaholice a cyrilice / 161

Zdenka Ribarova
Formování makedonské redakce církevní slovanštiny / 175

Kateřina Spurná
Biblické citáty v *Druhé staroslověnské legendě o sv. Václavu* / 185

Ondřej Šefčík
Poznámka k vývoji trsu *Kt* v obecné slovanštině / 193

Pavla Valčáková
Přínos Radoslava Večerky pro etymologii / 199

Miroslav Vepřek
K adnominálnímu dativu
ve staroslověnštině a staré češtině / 203

Bohumil Vykypěl
Poznámky k Eduardu Winterovi / 213

Petr Malčík
Dodatek k bibliografii Radoslava Večerky
za léta 2013–2016 / 247

Aleš Bičan

Etymologie a fonologie: případ Mathesiova fonotaktického pravidla

Při přemýšlení o tématu stati, kterou bych věnoval památce Radoslava Večerky, jsem se potýkal s problémem, jak spojit své zájmy s tím, čemu se prof. Večerka věnoval. Ačkoliv jeho zájmy a znalosti byly nepochybně široké, synchronní fonologií se snad nikdy podrobněji nezabýval. Měl však velké etymologické znalosti, a proto se nabízí otázka, zda lze spojit etymologii a synchronní fonologii a zda si tyto dvě disciplíny mohou být navzájem užitečné.

Možné spojení fonologie a etymologie nabízí pozorování, které ve stati „O výrazové platnosti některých českých skupin hláskových“ (1931) pro češtinu učinil Vilém Mathesius a které je v literatuře hojně citováno (např. Trnka 1937: 34; Zima 1961: 12; Vachek 1968: 89; MČ 1: 158–159; Rechziegel 1998; Novotná 2017). Vyloučíme-li „slova původu zřejmě cizího a potom slova zvukomalebná a se zřetelným zabarvením citovým“ (Mathesius 1931: 38), pak shledáme, že se zbývající slova vyhýbají některým spojením konsonantu s vokálem. Jedním typem spojení jsou kombinace konsonantů /t/, /d/, /š/, /ž/, /ň/, /j/, /ř/, /č/ a /c/ s vokály /o/, /u/, /ou/.¹ S výjimkou předponových a příponových švů, kde se s takovými kombinacemi setkáme, však podle Mathesia existuje „mnoho úchylek, které bude třeba vysvětliti metodou historickou“ (s. 39). Žádný historický rozbor ale už on ani nikdo další nenabídl. Existují tedy takové výjimky? Co nám o nich řekne historická metoda, tedy etymologie?

Fonotaktické pravidlo se vztahuje na konsonanty, které Mathesius označuje jako palatály, a na vokály, pro které zvláštní termín nepoužívá, ale které jsou vokály zadní (z příkladů, jež uvádí, je navíc zřejmé, že pod své pravidlo zahrnuje i dlouhé /ō/ a /ū/). Pravidlo ovšem nelze jednoduše přeformulovat, jak to činí někteří autoři (Zima 1961; Novotná 2017), jako platné pro palatály a zadní vokály, poněvadž nemusí být vždy jasné, které konsonanty a vokály sem patří, a zda pro klasifikaci využíváme fonetické či fonologické hledisko. Tak například /š/ a /ž/ bývají někdy s ohledem na jejich fonetickou realizaci klasifikovány jako postalveoláry (Krčmová 1995) a snad i z toho důvodu nejsou do Mathesiova pravidla někdy zařazeny (Trnka 1937: 34). Další rozpor se týká afrikáty /c/. I když ji Mathesius označuje jako palatálu, z fonetického hlediska je to prealveolární konsonant, a z tohoto důvodu někdy bývá z pravidla

1 Další typ se podle Mathesia vztahuje na spojení veláry a vokálu /e/. Těm se zde z nedostatku místa věnovat nebudeme.

vyčleňována (Grygarová-Rechzieglová 1993). Jak dále ukážeme, její zařazení do Mathesiova pravidla se zdá být oprávněné.

Podobně nejasné může být obsazení třídy zadních vokálů. Kromě toho, že ne vždy lingvisté zmiňují, že se pravidlo týká i dlouhých /ō/ a /ū/ (viz výše), vyvstává otázka, zda v češtině jako zadní neklasifikovat i *a*-ové vokály. Podle (Grygarové-)Rechzieglové (1993; 1998) totiž i vokál /a/ spadá pod Mathesiovo pravidlo, tedy i kombinace palatál s vokálem /a/ jsou distribučně omezené a vyskytují se hlavně ve výše uvedených kontextech stejně jako kombinace palatály a zadních vokálů.² Ukazuje se ovšem, že takto rozšířené pravidlo má velké množství výjimek (např. *šťastný, však, žalud, nádra, řada, čas, ocas*). Dlužno dále poznamenat, že z výkladu Rechzieglové není zřejmé, zda pod rozšířené pravidlo zahrnuje i dlouhé /ā/, popř. diftong /au/. I v tomto případě, tedy hlavně u /ā/, existuje mnoho výjimek, byť méně než u /a/ (např. *šálit, žár, rád, část, cár*). Z důvodu omezeného místa se zde *a*-ovým vokálům věnovat nebudeme a zaměříme se pouze na vokály a konsonanty, pro něž Mathesius své pravidlo původně formuloval.

Dříve než přistoupíme k samotnému rozboru, je třeba zmínit ještě další komplikaci pro správné interpretování a testování Mathesiova pravidla. Pravidlo se vztahuje na určité typy slov a kontexty. Je proto nutné stanovit, podle jakých kritérií lze slovo hodnotit na jedné straně jako zvukomalebné nebo citově zabarvené, a nikoliv neutrální, a na straně druhé jako slovo původu cizího, a nikoliv domácího. Stejně tak se musíme ptát, jak určit, kde je ve slově morfologická hranice, tedy prefixový nebo sufixový šev (popř. šev v kompozitech). Jsou zde rozhodující pouze synchronní kritéria, nebo jsou relevantní i kritéria diachronní, týkající se vývoje slova a jeho původní podoby a významu?

V případě slov cizího původu by se z jejich samotného označení zdálo, že hlavní roli hraje kritérium etymologické; přesto se v literatuře často odkazuje i na kritéria synchronní. Potíž totiž představují slova, jež se pravopisně, fonologicky a morfosyntakticky již přizpůsobila cílovému jazyku, jež jsou jeho součástí několik desítek nebo i stovek let a nelze je jednoduše srovnat s odpovídajícími slovy ze zdrojových jazyků. Taková slova se někdy nazývají výpůjčkami a pokládají se za součást jazyka, zatímco neadaptovaná slova jsou označována jako slova cizí. Výpůjčky jako slova cizího původu může tedy odhalit pouze etymologická analýza, zatímco cizí slova jsou jako prvky z cizích jazyků odhalitelná díky své současné podobě a začlenění do systému a především díky možnosti je jednoznačně identifikovat se slovy z cizích jazyků. Ne vždy se

2 S odkazem na Mathesiovu stať vokál /a/ do pravidla zařazuje i Zima (1961), avšak Mathesius ho ve svém textu nezmiňuje.

však uvedený konceptuální rozdíl činí a někdy bývá dokonce zpochybňován s poukazem na fakt, že některá již adaptovaná slova (např. *basketbal*) jsou mluvčími vnímána jako cizí (Nekula 2017). Vnímání cizosti bývá také zmiňováno jako kritérium pro zařazení do slovníku cizích slov (ASCS: 6). Důležitost se tedy příkládá intuici uživatelů jazyka, což je kritérium synchronní, ať už mluvčí tuto intuici získali jakýmkoliv způsobem. Slovo, které etymologie odhalí jako přejímku z jiných jazyků, je synchronně cizím slovem, pouze pokud je tak uživateli jazyka vnímáno. Stejně jako u jiných intuitivně podložených soudů je ovšem problematická otázka, kdo rozhodne, jaká intuice jakých mluvčích je relevantní a dostačující. Konečným arbitrem musí být lingvista, u něhož však nelze vyloučit vliv jeho diachronní znalosti jazyka.

Jako primární pokládal synchronní kritéria zřejmě i Mathesius, když mluví o nutnosti vysvětlování odchylek historickou metodou (viz výše). To je v souladu s jeho další tezí (Mathesius 1932: 231): „*chceme-li se přidržeti stanoviska čistě synchronistického, můžeme zkoumati, zdali se v slovní zásobě daného jazyka v určité době objevují slova, která se jistými znaky odlišují od ostatní zásoby slovní a jejichž odlišnost nelze vykládati odlišností výrazové funkce (j. na př. u slov emocionálních), nýbrž tím, že podle všeho nenáleží k domácí zásobě slovní.*“

Tato teze, známá jako (fonologická) synchronní cizost (Trnka 1966: 56; Vachek 1966: 70), předpokládá, že v jazyce lze na základě synchronních kritérií identifikovat určité zvláštnosti, které následně vysvětlíme jako vlastnosti slov cizího původu, tedy že de facto lze výpůjčky identifikovat bez ohledu na jejich původ. Tato kritéria jsou strukturní či vnitřně jazyková, jelikož Mathesius mluví o odlišnosti mezi slovy, nikoliv mezi tím, jak jsou vnímána. Není však jasné, jak určité zvláštnosti odlišíme od nepřeborného množství jiných, aniž bychom předem věděli, že vybíráme ty, jež se týkají slov cizího původu. Hrozí tedy, že se budeme točit v kruhu.³ Podle našeho soudu není taková čistě synchronní strukturní / vnitřně jazyková identifikace možná. Zcela adaptovaná slova cizího původu lze identifikovat pouze diachronně, tedy etymologicky (viz i Haugen 1950). Jistě je možné slovo označit jako cizí na základě informací ve výkladových slovnících, ale hodnocení tam uvedené musí být nakonec založeno na etymologické analýze.

3 Srov. Trnka (1964): „*Such criteria [pro identifikaci synchronních cizostí], based on the structural analysis of language, do exist and are confirmed by the popular speech-instinct which clearly distinguishes adopted features – even those of long-continued existence – from the basic structural elements of the language, the latter being internalized by all individual speakers on a deeper level than the former.*“ Navzdory ujištění, že taková kritéria opravdu existují a cizosti jasně odlišují, Trnka žádná neuvádí. Poznamenejme, že jinde Trnka (1966: 56) explicitně popírá, že by tato kritéria byla založena na frekvenci nějakého jevu.

Otázka relevantnosti synchronní a diachronní identifikace typů lexika se týká i citově zabarvených a zvukomalebých slov. Působí ale menší obtíže, poněvadž expresivnost a onomatopoičnost jsou primárně vlastnostmi synchronními (první je určitou složkou významu, druhá odkazuje na určitý vztah mezi formou a významem slova). Nicméně slova, která byla původně citově zabarvená, mohla tento příznak ztratit, nebo ho nemusí mít jejich deriváty. Příkladem je slovo *sranda*, které je odvozeno od expresivního *srát*, ale které pro mnoho uživatelů češtiny už expresivní příznak nemá. Stejně tak zvukomalebost může být ze synchronního hlediska již neprůhledná. Uvádí se příklad slova *hrdlička*, které je podle jedné etymologie odvozeno od praslovanského onomatopoičké kořene **gur-* ‘vrkat’ (Novotná 2017). Konečně i v případě morfologické hranice je nutné odlišovat mezi hranicí, kterou lze určit synchronní analýzou jazyka, a hranicí, kterou odhalí etymologie.

Vraťme se k Mathesiovi a jeho fonotaktickému pravidlu. Jak již bylo řečeno, za primární pokládá synchronní kritéria a upozorňuje na to, že pro pravidlo existuje mnoho výjimek, které je nutné vysvětlit historickou metodou. Žádné kritérium však nezmiňuje; pozornost věnuje pouze neplatnosti pravidla na morfologické hranici. Snad i proto pozdější autoři tvrdí, že pravidlo platí bezvýjimečně (Trnka 1937: 34; Vachek 1968: 89; Novotná 2017), ačkoliv takový závěr z Mathesiovy formulace nevyplývá (Mathesiovo pravidlo je formulováno induktivně zobecněním faktů o jednotlivých případech, avšak z pravdivosti jednotlivin nelze s jistotou odvozovat pravdivost pro všechny možné případy).

Výjimky z fonotaktického pravidla jsme se pokusili odhalit rozbořem databáze slovní zásoby češtiny, kterou jsme vytvořili pro popis fonotaktických rozdílů mezi domácími a cizími slovy. Soubor cizích slov tvoří lexikální položky uvedené ve dvou slovnících cizích slov (VSC; ASCS). Z nich jsme vybrali pouze ty, které zároveň zmiňuje aspoň jeden další výkladový slovník češtiny (SSJČ; SSČ; CSN; SN). Seznam byl sloučen s dosud nepublikovanou *Fonologickou databází českých anglicismů* a tímto rozšířen o 391 položek. Soubor domácích slov pak tvoří lexikální položky ze *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (SSČ), avšak jen ty, které nejsou součástí zmíněných slovníků cizích slov, nejsou jejich zjevnými deriváty nebo variantami (deriváty a varianty jsme přesunuli do cizích slov). Takto jsme získali databázi slov, která lze pokládat za (pseudo)synchronně cizí, protože jsou uvedena ve slovnících cizích slov, a databázi slov, která lze, právě protože tam nejsou, pokládat za (pseudo)synchronní domácí slova. Pro zjednodušení předpokládáme, že cizí slova jsou slova původu cizího, ačkoliv cizí slova jako kategorie pocitová se nemusí nutně překrývat se slovy cizího původu jako kategorií etymologickou (jak dokládá slovo *robot* uvedené v ASCS, jež je domácího původu).

Soubor cizích slov čítá 36 867 položek a soubor slov domácích 36 520 položek (celkem 73 387).⁴ Kombinaci palatály (včetně /c/) a zadního vokálu obsahuje 4 703 slov (1 699 domácích, 2 604 cizích). Z nich jsme na základě vlastní znalosti vyčlenili případy, v nichž se příslušné kombinace objevují na synchronní morfologické hranici, tj. na hranici, kterou lze určit analýzou současného jazyka bez ohledu na jeho vývoj (kromě několika výjimek se zde objevují všechny kombinace).

Přehled zbývajících slov nabízíme v následujících odstavcích. Příklady cizích slov (dále CS) uvádíme výběrově, avšak u domácích slov (DS) zmiňujeme všechny položky kromě jejich derivátů. U domácích slov odlišujeme, zda je možné je ze synchronního hlediska pokládat za citově zabarvená nebo zvukomalebná, nebo zda to možné není. Citově zabarveným (expr.) je pro nás slovo, pro něhož tento příznak pro všechny jeho významy uvádí SSJČ, popř. PSJČ.⁵ Jako zvukomalebná (onom.) klasifikujeme slova, která lze synchronně vztáhnout k nějakému zvukomalebnému citoslovci. Toto kritérium staví na faktu, že většina zvukomalebných slov je od takových citoslovců odvozena (Novotná 2017). Ve všech případech expresivní, popř. onomatopoický původ potvrzují i etymologické slovníky.⁶ Zbývající slova představují výjimky z Mathesiova pravidla. Jsou zvýrazněna tučně a označena jako (domácí) slova intelektuální (podle Mathesiova termínu „slova povahy intelektuální“).

/to/

CS pouze *poťomkinský*. DS pouze intelektuální **šťovík**. Slovo je etymologicky odvozeno od *šťáva* + přípona *-ík*. V jiných slovanských jazycích totiž existuje např. polské *szczaw* nebo ruské *ščavél'* téhož významu. Etymologické slovníky ale nevysvětlují změnu kořenového vokálu v českém slově. Samotné zdrojové slovo *šťáva* nemá jasný původ. Rejzek ho odvozuje od ie. **skeuH₂*- 'řezat, krájet', přičemž *šťáva* mohla mít původní význam 'tekutina s řezavou/ostrou (tj. kyselou) chutí'. Jinou etymologii zmiňuje Králik (2015): slovo může být odvozeno od ie. kořene **seik*- 'vylévat, téct, kapat', tedy původně 'to, co odkapává, teče (např. z ovoce)'. Zajímavější výklad nabízejí H-K a Machek, kteří *šťáva* spojují s psl. slovem **sokъ* 'šťáva', jež je doloženo v některých slovanských

4 Pro zjednodušení je označujeme jako slova, ačkoliv některé položky odpovídají více slovům (např. *míchat se*).

5 Některá slova jsou expresivní pouze v určitých významech (např. *šotek*).

6 Etymologické informace se opírají o slovníky Holuba – Kopečného 1952 (dále jen H-K), Machka 1968 (dále jen Machek) a Rejzka 2015 (dále jen Rejzek). Není-li citován žádný slovník, etymologové se na původu a hodnocení slov shodují. V případě potřeby odkazujeme i na etymologický slovník slovenštiny (Králik 2015).

jazycích (ESJS 14: 856). Podle H–K je toto slovo odvozeno od zvukomalebného základu *sɛ-* (srov. též **čočka** níže). Vůbec s ohledem na jejich zvukovou podobu a význam můžeme usuzovat, že jak *šťáva*, tak *šťovík* byly útvary expresivní/onomatopoické spojené s původně kyselou a tedy spíše nepříjemnou chutí. Napovídá to nejen počáteční /št/ (původně /šč/), ale také kombinace /tā/, /to/. Skupiny typu /š/ + okluzíva se často vyskytují v expresivních slovech (Vachek 1978) a to samé, dle probíraného Mathesiova pravidla, platí pro kombinaci /to/. Signálem expresivnosti může být v případě *šťáva* i kombinace /tā/, přijmeme-li rozšíření Mathesiova pravidla na spojení palatály a *a*-ových vokálů, jak navrhuje Rechziegllová (viz výše). Není dále bez zajímavosti, že pro pojmenování *šťovíku* existuje velké množství nářečních variant. ČJA (2: 277–280) zmiňuje podoby jako *šťáv*, *ščáb*, *ščív*, *ščíp*, *šťovlík*, *šťoblík*, *šťavík*, *šťevík*, jež se všechny zdají být variantami kořene /šťav/, popř. /ščav/ s různým vokalizmem a různými koncovými labiálami (doloženy jsou všechny jednoduché vokály kromě /u/). Podoby s /o/ se objevují hlavně v Čechách (mimo jih), a proto by *šťovík* mohla být nářeční (česká) a expresivní obměna původního tvaru s vokálem /a/ (*a*-ové tvary jsou doloženy v jižních Čechách a jižní a střední Moravě; zmiňuje je i Jungmann).

/ďo/

CS bez dokladů. DS pouze onom. *dobat*.

/šo/

CS např. *šok*, *šovinismus*. DS pouze **šotek**. Slovo nemá jasný původ, ale v etymologických výkladech se upozorňuje na jeho staročeskou podobu *šetek*. Spojuje se proto s *pošetilý* (H–K), ale ani to nemá jednoznačné vysvětlení. Podle H–K může souviset se staročeským *šetiti* ‘bláznit’ a starším expresivním *šetaliti* ‘blábolit’. Druhé slovo pak Rejzek spojuje se starším *šatati* (*se*) ‘pohybovat (*se*)’, jehož příbuzné tvary jsou doloženy v různých slovanských jazycích (ESJS 16: 938–939). Machek zmiňuje litevské *siùsti* ‘bláznit se’ a k němu formálně vztáhnutelný kořen **šet-*, který by podle něj snad mohl být dochován v archaickém *šít* ‘stařec’. Podle SSJČ je *šotek* z němčiny, bez udání zdrojového slova. Jiný výklad nabízí Máchal (1907: 45), který slovo *šotek* odvozuje od archaického *šet*, *šiet* ‘stařec’, což je stejné slovo, s nímž Machek spojuje *pošetilý* a jež je ve tvarech *šet* a *šít* doloženo např. v Kottově slovníku. Podoba *šiet* je staročeská s významem ‘stařec, kmet’; MSS k němu uvádí variantu *šied* a odkazuje na *šed* s pravděpodobným významem ‘šedivec’, tj. starý člověk (existuje i tvar *šád*

‘stařec, kmet’). Jelikož i pro *šetek*, *šotek* uvádí Kottův slovník význam ‘stařeček’ (3: 863, 923), zdá se být Máchalova etymologie opodstatněná. Zároveň se nabízí možnost pokládat *šied*, *šed*, *šád* za různé obměny kořene *šed-* ‘šedý, šedivý’ a *šet*, *šiet* za sekundární tvary po ztrátě koncové znělosti. Slovo *šetek* bude pak zdobnělina od těchto sekundárních tvarů. Tato ani ostatní etymologie však nevysvětlují změnu *šetek* > *šotek*. Mohlo jít o další, expresivní obměnu? Srov. variantnost u **štovík** výše.

/žo/

CS např. *žok*, *žold*. DS pouze intelektuální **užovka**. Etymologicky je to odvozenina od *už ‘had’ (v češtině nedoložené) nejspíše zavedená již Preslem. Kombinace /žo/ tedy stojí na diachronní morfologické hranici.

/ňo/

CS např. *kaňon*, *seňor*. DS pouze expr. *vyšňorit*.

/jo/

CS např. *jogurt*, *kojot*. DS pouze intelektuální **jonák**, což je varianta k **junák** (viz tam).

/řo/

Bez dokladů, pouze na morfologické hranici. Mimo náš materiál např. ve slově *řopík* odvozeném od zkratky ŘOP (Ředitelství opevňovacích prací).

/čo/

CS např. *čokl*, *čokoláda*. DS pouze intelektuální **čočka**. Slovo je zkráceninou původnějšího tvaru *čočovice*, jenž vznikl ze staročeského *sočovicě* nebo *sočěvicě*. Příbuzná slova jsou doložena i v jiných slovanských jazycích. Kořen *soč-* se spojuje s psl. *sokъ ‘šťáva’ (Rejzek), který podle H–K může být onomatopoického původu (srov. **štovík** výše). S výkladem nesouhlasí Machek, jenž v *sočovicě* vidí složeninu. První část *soč-* odvozuje od ie. **kiiko-* doloženého např. v latinském *cicer* ‘cizrna’ a druhou (*-vica/-vice*) od *vikā doloženého v latinském *vicia* ‘vikev’ (tento výklad, který sám Machek pokládal za zatímní, se považuje za málo pravděpodobný, ESJS 14: 855). Ať už přijmeme první nebo druhé vysvětlení,

v obou případech se skupina /čo/ vyskytuje v tvaru *sočovicě* na původní morfologické hranici (v prvním výkladu je *-ovice* sufix, v druhém je o konekt spojující kompozita). V novočeské podobě *čočka* je ovšem skupina /čo/ v kořeni a je výsledkem distantní asimilace místa a způsobu artikulace (/soč/ (? > /šoč/) > /čoč/). Tato asimilace má sice paralelu např. v ruském *čečevíca*, ale i tak musí jít o náhodnou změnu. Nabízí se ovšem otázka, zda nebyla motivována záměrem podtrhnout expresivnost pojmenování této plodiny.

/co/

CS např. *cop*, *lancoch*. V DS najdeme dvě výjimky z Mathesiova pravidla. První je **co** a jeho synchronní a diachronní deriváty (např. *copak*, *což*, *něco*). Slovo je zjednodušením stč. *čso*, pocházejícího z původního *česo, genitivu od psl. *čъ* + zesilovací *to*. Vokál /o/ se tedy před /c/ dostal fonologickým zjednodušením slova.

Další výjimkou je **kocovina**, u něhož se původ hledá v *kočičina* (související s výrazem *kočka*), které bylo změněno vlivem jména *Kotze*. Původně slovo označovalo výtržnost a právě proti mladoboleslavskému hejtmanovi *Kotzovi* se výtržnosti v roce 1848 konaly. Z historického hlediska tedy skupina /co/ stojí na místě, kde byla morfologická hranice, a zároveň slovo obsahovalo cizí prvek.

Kombinace s /ō/

Tyto kombinace jsou specifické tím, že je kromě citoslovcí *jó* a *vijó* v DS nenajdeme a nevyskytují se ani na morfologické hranici. V CS jsou doloženy kombinace /šō/ (pouze anglicismy jako *shortlist*), /žō/ (např. *demižón*), /jō/ (např. *jód*), /čō/ (např. *čór*) a /cō/ (např. *kancóna*).

/tu/

CS *baťuška*, *tubetějka*. DS expr. *tukat* a dále **tuhýk**. Ačkoliv slovo nelze podle námi zvoleného kritéria hodnotit synchronně jako zvukomalebné, etymologicky onomatopoického původu je.

/d'u/

Bez dokladů, a to včetně morfologické hranice. Mimo náš materiál se však vyskytuje např. ve tvaru *Nad'u* nebo v onom. *dubat* (SSJČ).

CS např. *parašutista*, *šutr*. DS expr. *ošuntělý*. Pro tuto kombinaci najdeme mnoho výjimek, které nelze synchronně jednoznačně hodnotit jako expresivní nebo onomatopoické. První skupinu tvoří **šum**, **šustět** (nebo *šustit*) a **šuškat**. Všechna nejspíše souvisí s citoslovci *šu*, *šuš*, *šušu*, tedy slovy napodobujícími šumění. Etymologicky se se slovem *šum* pojí i další výjimka, **šumný**, jež je přejímkou polského *szumny* ‘hrdý, okázalý’, tj. původně ‘to, co dělalo šum (= budilo pozornost)’.⁷

Další výjimkou je **šešule** (s variantou *šešulka*). Odvozuje se od stč. *šešel* (H-K, Rejzek), které se pokládá za palatální (a expresivní?) obměnu slova *chochol*. Svědčí o tom stč. tvary *šošolina* a *šešelina*, kdy jsou v prvním případě palatálně obměněny pouze konsonanty, zatímco v druhém případě jak konsonanty, tak vokály (/e/ je vokál přední, tedy palatální, a /o/ vokál zadní, tedy velární stejně jako /x/ *ch*). Samotné *chochol* je potom s ohledem na opakující se *cho* expresivního původu. Znamená to, že v *šešel* je koncové *-el* součástí kořene, zatímco v *šešule* se *-ule* zdá být sufixem. Buď tedy *-el* bylo mylně pokládáno za sufix a nahrazeno jiným sufixem, nebo změna *šešel* > *šešule* představovala další a expresivní obměnu. Jiný výklad nabízí Králik (2015), který východisko pro slovenský protějšek *šešula* vidí v původním tvaru **češula* ‘to, co se češe, odděluje apod.’ odvozeném sufixem *-ula* od kořene **čes-* ‘česati’ (*chochol* odvozuje od **kocholъ*, derivátu kořene **koch-* jako varianty **čes-*). Stč. tvary *šešel(ina)* a *šošol(ina)* jsou v tomto výkladu hůře vysvětlitelné – musely by být dalšími deriváty a obměnami kořene *češ-*. Podle obou výkladů tedy v *šešule* skupina /šu/ stojí nejspíše na staré morfologické hranici. Zcela jiný výklad navrhuje Machek. Slovo *šešule* odvozuje z podoby *šešulina* (doložené v Jungmannově slovníku), kterou na základě nářečního *salušina* vykládá z psl. **ščelucha*, jež je doloženo v ruském *šelucha* ‘lusk, slupka’. Jak Machek sám poznamenává, tento výklad ovšem předpokládá mnoho různých (náhodných) hláskových obměn. Na závěr poznamenejme, že s ohledem na slovo *žežulka*, jež se vykládá jako onomatopoického původu (viz níže), nelze vyloučit ani možnost, že *šešule* a *šešulka* jsou odvozena od čistě expresivního základu *šeš*.

Výjimkou z Mathesiova pravidla je též **šukat**, které je sice v současné češtině vnímáno jako silně expresivní, avšak jeho původní významy ‘chodit sem a tam’ a ‘hledat’ jsou citově neutrální. S ohledem na slova s podobnými významy v jiných jazycích se uvažuje o výpůjčce, a to buď z polského *szukać*

7 Výše zmíněné expr. *ošuntělý* se také se slovem *šum* etymologicky spojuje – předpokládá se expresivní obměna staršího tvaru *ošumtělý* s příkloněním k *šunt* (což je výpůjčka z němčiny).

‘kutit, hledat’, které je pak přejímkou z německého *suchen* (H-K), nebo přímo z německého *suchen* (Rejzek). Německé slovo však nejspíš mělo vliv pouze na vznik významu ‘hledat’. Oproti tomu Machek pokládá slovo za domácí, ale expresivního původu. Srovnává ho s moravským *šukat se* ‘loudat se s prací’ a *šuchtat po domě* se stejným významem jako *šukat po domě*. Vše odvozuje od „pohybomalebného“ kořene **such-*, *šup-* (viz dále **šoupat**). Expresivní původ vidí jako pravděpodobnější i Rejzek.

Výjimka je i **šumavský**. Ačkoliv některé starší výklady název pohoří *Šumava* spojují se slovem *šum* (tj. Šumava jako místo, kdo šumí les či vítr?), takový výklad bude nejspíše jen lidovou etymologií (Lutterer – Šrámek 2004: 253). S ohledem na fakt, že se toto pohoří dříve označovalo *Bavorský les*, se slovo odvozuje od psl. *šumъ ‘les’, jež má tvary doložené v různých slovanských jazycích (H-K). Jeho původ se ovšem často vidí v kořeni *šum-* ‘šumět’, i když někteří etymologové uvažují i o staré výpůjčce (ESJS 16: 948).

Dalšími výjimkami jsou **šupina** a **šuplík**. Obě se však vysvětlují jako staré výpůjčky z němčiny.

Konečně posledním intelektuálním slovem je **všude**. To je varianta staročeského *všudy*, odvozeného od kořene *veš-* (srov. *veškery*) elementem *-udy*, který se vyskytuje též ve slovech *kudy*, *tudy*. Skupina /šu/ tedy stojí na staré morfologické hranici.

/žu/

CS např. *žula*, *župa*. DS expr. *žuchnout*. Výjimkou je **žežulka**, jež stejně jako *ťuhýk* nelze synchronně jednoznačně hodnotit jako zvukomalebné, ale etymologicky je onomatopoického původu.

/ňu/

CS *šňupat*. DS expres. *hňup*, onom. *fňukat*. Jako onomatopoické nebo expresivní by se dalo hodnotit i **kňučet**, avšak synchronně ho nelze vztáhnout k žádnému zvukomalebnému citoslovci a stejně tak slovníky neuvádějí expresivní příznak pro jeho základní význam (‘vydávat naříkavě znějící zvuky’). Etymologové se však shodují, že jeho původ onomatopoický je.

/ju/

CS např. *adjunkt*, *jubileum*. DS citoslovce *ju*, *juch*, *juchú* a dále intelektuální **junák**. Toto slovo je starou výpůjčkou ze srbochorvatštiny (H-K, Rejzek).

CS bez dokladů. DS onom. *chřupat* a *křupat*.

/ču/

CS např. *čufy*, *kečup*. DS expr. *čudit*, *čumět*, *čurat*, *mičuda*. Dále najdeme slova **čumák** a **čuně**. Ačkoliv obě mají expresivní významy, SSJČ pro jejich základní významy expresivní příznak neuvádí (*čumák*: 'čenich', *čuně*: 'krmník (obecně česky)'). Slovo *čumák* však souvisí s expresivním *čumět*, zatímco *čuně* se etymologicky odvozuje od vábíciho citoslovce *ču* a nabízacího citoslovce *na* (Machek, Rejzek), ačkoliv se srovnává i s maďarským *csunya* 'ošklivý' (H-K). Kromě výše zmíněných je další výjimkou intelektuální **čupřina**. To je však nejspíš starou výpůjčkou z polštiny nebo ruštiny.

/cu/

CS např. *cuketa*, *hucul*. DS citoslovce *cukrú*, onom. *cupitat*, *cucac*, expr. *culit se*. Dále se vyskytuje několik výjimek z Mathesiova pravidla.

První skupinu výjimek tvoří **cucek**, **cuchat** a **cumlat**. Slovo *cucek* souvisí buď s *cuchat* (Machek, Rejzek), nebo s *cucac* (H-K); v obou případech se však jedná o expresivní útvar. Expresivní útvar je nejspíš i *cuchat*, avšak jeho východisko není jasné. Uvažuje se o expresivní obměně slova *česat* (H-K) nebo *culit* (Rejzek). Machek upozorňuje na existenci několika slov *cuchat* s různými významy a pokládá je za nové a často náhodné útvary od variant sloves jako *cudit*, *courat*, *cupat*. Konečně *cumlat* etymologické slovníky vykládají jako expresivní útvar od onom. *cucac*.

Další výjimkou je slovo **baculatý**. Pokládá se za variantu *buclatý*, které je expresivního/onomatopoického původu. Etymologické slovníky nezmiňují, jaký je vztah mezi těmito variantami ani zda jedna vznikla z druhé. Vezmeme-li v úvahu nářeční slova *bacatý* 'tlustý', *bacnatý* 'rozložitý (o stromu)', *bacula* 'tlustý člověk' (vše Slovník nářečí českého jazyka) a dále *buclatý* a *bucatý* (doložené u Jungmanna), pak můžeme předpokládat dvě varianty kořene *bac-* a *buc-*, jenž je nejspíše onomatopoický (souvisí s *bác*, citoslovcem bouchnutí?, tedy původně označující to, co je natlučené, nadité?, viz Machek s.v. *buclatý*). Tvar *baculatý* se následně zdá být odvozený od *bacula* 'tlustý člověk', jenž je stejným expresivním útvarem jako např. *hezula* 'hezka dívka', *mamula* 'maminka', *papula* 'ústa'. V *baculatý* by potom skupina /cu/ stála na původní morfologické hranici.

Další skupinu výjimek tvoří **cukat** a **cukr**. Ačkoliv nejsou uvedeny ve slovnících cizích slov, představují staré výpůjčky z němčiny.

Dále najdeme intelektuální slovo **cudný**, jež nemá jasnou etymologii. H–K s poukazem na stč. tvar *cidný* ho pokládají za expresivní útvar od *cídit* (stč. *cúdit* ‘čistit’); problematický je ale sémantický posun (Králik 2015).⁸ Podle Machka je *cudný* odvozeno od původnějšího *necudný*, které mělo vzniknout od *nestudný* přesmykem /st/ > /ts/, tj. /c/ (málo pravděpodobné podle Králíka). Konečně Rejzek vychází ze stč. *cudně*, *cidně* ‘divně, podivuhodně’, *cúdný* ‘pěkný’ a polského *cudny* ‘divukrásný’ a pokládá *cudný* za odvozeninu psl. *čudo ‘div’ (srov. slovenské *čudný*) se změnou /č/ > /c/ vlivem polštiny. Stč. slovo *cúdný* ‘pěkný’ odvozuje od *cúdit* (tj. původně ‘čistý’) a připouští splynutí s *cudně/cudný*. Poznamenejme, že Rejzkem předpokládaný zdroj *čudo nemá jednoznačnou etymologii. Jedna z možností je, že souvisí s *čuti* ‘vnímat, cítit’. Obě slova mají různé konkurenční etymologie (ESJS 2: 118–119), avšak s ohledem na kombinaci /ču/ a význam týkající se pocitů, by v úvahu přicházel i původ expresivní.

Nejasnou etymologii má i poslední výjimka, **culík**. Odvozuje se ze staršího *culiti* ‘motat’ (doloženého v Jungmannově slovníku), jehož další původ je však nejasný. H–K toto slovo pokládají za expresivní, což podporuje právě kombinace /cu/.

Kombinace s /ū/

Tyto kombinace jsou specifické tím, že mají velmi omezený výskyt. Mnohé z nich nenajdeme v DS, a to včetně morfologické hranice. Mimo náš materiál se vyskytují v tvarech genitivu plurálu (*zeťů*, *sleďů*, *košů*, *nožů*, *koňů*, *strojů*, *keřů*, *míčů*, *strýců*) a některé z nich jsou doloženy i jinde (/tū/ onom. *tú*, /dū/ expr. *habadūra*, /jū/ onom. *jú*, /čū/ expr. *čúza*). Jejich výskyt je omezený v CS. V našem materiálu jsou doloženy pouze /šū/ (např. *kešů*), /žū/ (např. *brožura*, výslovnost s dlouhým [u:] podle VSČ), /ňū/ (*šňůra* a anglicismy jako *newsroom*), /jū/ (např. *judicium* a anglicismy jako *interview*).

Dále najdeme jednu výjimku z Mathesiova pravidla pro kombinaci /cū/: domáci intelektuální **ocún**. Slovo se obvykle odvozuje od psl. *ot-junъ, tj. ‘znovu mladý’. Machek to pokládá za nepochybné, ostatní to pouze připouštějí. Je-li navržená etymologie platná, skupina /cū/ stojí na staré morfologické hranici.

8 Samotné *cídit* je etymologicky nejasné. Stč. tvar je *cúdit*. Slovo se odvozuje jako vzniklé mylnou dekompozicí z *ot-juditi (H–K) nebo *ot-suditi (Machek). Podle Rejzka je však tento výklad nepřesvědčivý kvůli neexistenci spolehlivého příbuzenstva základových sloves *juditi a *suditi. Lze jím však vysvětlit skupinu /cū/, popř. /cu/, která by byla na místě morfologické hranice.

CS bez dokladů. V DS najdeme několik výjimek z Mathesiova pravidla, které nelze synchronně pokládat za expresivní slova, ačkoliv expresivní příznak u nich SSJČ pro některé významy uvádí. První je slovo **potouchlý**, které se odvozuje od staršího *potuchlý* (srov. *tuchnout*) s expresivním měkčením (H-K, Rejzek). Stejně měkčení zmiňuje i Machek, ale kvůli problematickému sémantickému posunu, který uvedená etymologie předpokládá, slovo odvozuje od *potutelný* (a to od *tutlat*).

Dalšími výjimkami jsou **šťouchat** a **šťourat**, u nichž se předpokládá expresivní původ. Machek pro to uvádí několik důvodů (jako např. kombinaci /šť/), k nimž bychom mohli přidat právě přítomnost skupiny /t̥ou/. Slova se pokládají za vzájemné varianty a dále se spojují se *šťárat*. H-K se *šťárat* spojují jen *šťourat* a východisko vidí ve výpůjčce z německého *stören*. Jako výpůjčku hodnotí i *šťouchat*, a to z německého *stauchen*. Vzhledem k fonologickým expresivním příznakům mají Machek a Rejzek za pravděpodobnější původ domácí.

/d̥ou/

Bez dokladů, pouze na morfológické hranici, což zahrnuje deminutiva jako *hladoučký*. Mimo náš materiál např. v onom. *doubat* (SSJČ).

/šou/

CS kromě *šouf*, *šoufl*, *šoufky*, *šoulet* pouze v anglicismech s prvkem *show*. V DS se objevují tři výjimky. Prvními dvěma jsou **šoupat** a **šourat**. H-K obě vysvětlují jako výpůjčky z němčiny (z odlišných slov), zatímco Machek a Rejzek je pokládají za domácí patřící do souboru slov, která označují šoupavé pohyby (dále: *šoustat*, *šoulat*; podle Machka sem patří i **šukat** (viz výše)). Původně jsou to tedy slova pohybové (Machek) či onomatopoická/expresivní (Rejzek).

Další výjimkou je **šourek**, jehož původ je málo jasný. S ohledem na zvukovou podobu H-K předpokládají expresivní základ slova a rekonstruují psl. kořen **chur-* < ie. **ksour-/skour-*. Machek *šourek* vztahuje ke slovanským slovům s významem '(nevydělaná) kůže' (např. česky *škára* 'spodní vrstva kůže', ruský *skorá* nebo *skóra* 'syrová kůže'; od stejného psl. slova **(s)kora* jsou i slovanské výrazy pro kůru, ESJS 6: 337). Výklad nepochybně vychází z faktu, že u Jungmanna je slovo *šour*, *šourek* doloženo ve významu 'měšec', tj. pytlík, který byl nejspíše kožený. Vezmeme-li v úvahu, že slovo obsahuje kombinaci /šou/, která spadá pod Mathesiovo pravidlo, lze souhlasit s H-K, že se jedná o expresivní

útvár. Není však jasné, jak tento expresivní charakter souvisí s poměrně neutrálním významem 'měšec'. Je dále zajímavé, že žádný výklad slovo nespojuje se slovesem *šourat*. Přitom existují příjmení *Šourek*, *Šoura* a *Šoural*, která se zdají být od něj odvozena, a tedy původně asi znamenala 'ten, kdo se šourá, tj. jde pomalu'. Podobně jsou příjmení *Šoustek*, *Šoustal* odvozena od *šoustat*, zjevně s původním významem 'ten, kdo se pohybuje s šumem, šramotem' (srov. Moldanová 2004: 187). Mohl *šourek* označovat to, co se šouralo mezi stehny při chůzi nebo pohlavním styku? Význam 'měšec' by byl pak sekundární s opačným sémantickým vývojem jako u slova *pytlík*, jež se používá ve významu 'šourek'.

/žou/

CS bez dokladů. DS pouze **mžourat**. Slovo sice není SSJČ hodnoceno jako expresivní, ale jeho původ expresivní je (H-K, Rejzek).

/ňou/

CS bez dokladů. DS expr. *kňourat*, *mňoukat*.

/jou/

CS pouze anglicismy *talk radio*, *yeoman*. DS bez dokladů.

/řou/

CS bez dokladů. DS expr. *chřoupat*, *křoupat*.

/čou/

CS pouze anglicismus *choke*. V DS se kromě expr. *čoudit* objevuje i **čouhat**, které SSJČ jako expresivní nehodnotí, ale jeho původ expresivní je.

/cou/

CS např. *coul*, *francouzský*. DS expr. *courat*. Dále najdeme dvě skupiny výjimek. První tvoří slovo **couvat**, které se etymologicky ukazuje být starou výpůjčkou z němčiny. Do druhé skupiny patří **kocour** a **licousy**. Byť jsou obě slova synchronně morfologicky neanalyzovatelná, skupina /cou/ v nich stojí na místě,

které etymologicky odpovídá morfologické hranici (tj. *kocour* souvisí s *kot-kočka*, srov. *kotě*, a *licousy* s *líce* a *vousy*).

Přehled ukázal, že v lexikálním materiálu SSČ najdeme 43 výjimek z Mathesiova pravidla (varianty *jonák* a *junák* jsou počítány jako jedna položka), což odpovídá 2,5 % z 1 699 domácích slov, která v naší databázi obsahují kombinaci palatála + zadní vokál. Je tedy zřejmé, že se Mathesiův předpoklad existence takových „úchylek“ potvrdil, a že tedy pravidlo neplatí bezvýjimečně, jak se někdy explicitně nebo implicitně v literatuře tvrdí. Tato slova nejsou uvedena ve slovnících cizích slov, nemají expresivní příznak, nelze je spojit se zvukomalebnými citoslovci a nelze v nich morfologickým rozbořem odhalit morfologickou hranici. Synchronně tedy dle námi zvolených kritérií nepatří do žádných skupin slov, pro něž fonotaktické pravidlo neplatí.

Mathesius chtěl výjimky vyložit metodou historickou a etymologický rozbor skutečně ukazuje, že tato slova mají expresivní nebo onomatopoický původ, nebo jsou starými výpůjčkami, nebo v nich kombinace palatály a zadního vokálu stojí na místě původní morfologické hranice. Pouze u *čočka* a *co* to nelze v úplnosti tvrdit, jelikož v nich jsou skupiny /čo/ a /co/ výsledkem různých formálních změn. Kromě nich v analyzovaném materiálu nenajdeme žádné domácí slovo intelektuální povahy, které by v kořeni obsahovalo kombinaci palatály a zadního vokálu. To samozřejmě není z historického hlediska překvapivé a souvisí to s několika fakty: 1) české palatály vznikly palatalizací alveolár nebo velár především před předními vokály nebo /j/ (Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986), 2) expresivní a onomatopoická slova bývají často resistantní vůči pravidelným hláskovým změnám a vyznačují se nezvyklými kombinacemi fonémů (Kořínek 1934), 3) na morfologické hranici se vlivem analogie s jinými tvary slov/morfémů objevují kombinace jinde nedoložené a 4) výpůjčky přinášejí do jazyka nové prvky.

U největšího počtu výjimek se hledá původ expresivní či onomatopoický.⁹ Etymologické slovníky ne vždy mezi těmito zdroji původu slov striktně rozlišují, pravděpodobně proto, že je nelze vždy jednoznačně odlišit a oba způsoby vzniku slov často používají stejné formální prostředky. Synchronně jsme tyto dvě kategorie odlišili tím, že expresivnost je příznak, který je přiřčen slovům ve výkladových slovnících, zatímco onomatopoičnost posuzujeme podle možnosti slovo spojit s nějakým synchronně doloženým zvukomalebným citoslovcem. Pro žádnou z výjimek z Mathesiova pravidla výkladové slovníky (SSJČ;

9 Platí to pro *šřovík*, *šotek*, *ťuhýk*, *šum*, *šustět*, *šuškat*, *šukat*, *šumavský*, *žežulka*, *kňučet*, *čumák*, *čuně*, *cucek*, *cumlat*, *cuchat*, *baculatý*, *cučný*, *culík*, *poťouchlý*, *šřourat*, *šřouchat*, *šoupat*, *šourat*, *šourek*, *mžourat*, *čouhat* (celkem 26).

PSJČ) neuvádějí příznak expresivnosti pro všechny jejich významy. Expresivnost se sice může týkat některých významů (např. u *šukat*, *šotek*, *čumák*, *čuně*), ale nikoliv celého výrazu. Podle Zimovy (1961) terminologie se tedy nejedná o expresivitu inherentní, vlastní samotnému výrazu i bez kontextu, nýbrž o expresivitu adherentní, jež je patrna teprve z kontextu. U ostatních slov nelze uvažovat ani o tomto typu expresivity, protože mají charakter obecných výrazů (např. *šťovík*, *šum*, *šumavský*, *šourek*). Stejně tak není možné žádné ze slov porušujících Mathesiovo pravidlo vztáhnout k citoslovci, a to nejen zvukomalebnému (snad s výjimkou *šoupat* k *šup*).

Druhou skupinu výjimek tvoří slova, u nichž se předpokládá, že se do češtiny dostala jako přejímky z jiných jazyků.¹⁰ Ta by vlastně neměla být pokládána za výjimky z Mathesiova pravidla, jelikož se pravidlo vztahuje právě na slova cizího původu. Pokud ale přijmeme předpoklad, že uživatelé jsou schopni, jakkoliv je to možné, intuitivně hodnotit některé prvky svého jazyka jako cizí, a dále že toto vnímání reflektují slovníky cizích slov, pak opravdu uvedená slova představují výjimky. Nejsou totiž zahrnuta do nejrozsáhlejšího slovníku cizích slov (ASCS). Pokládáme-li za rozhodující hodnocení slova výkladovými slovníky, pak ovšem přinejmenším slova *šuplík*, *cukat* a *cukr* musejí být ze seznamu výjimek vyňata, poněvadž SSJČ u nich cizí původ uvádí. Zbývající slova tuto informaci nemají.

Poslední soubor výjimek se skládá ze slov, v nichž se kombinace palatály a zadního vokálu vyskytuje v místě, které odpovídá staré morfologické hranici.¹¹ Analýza současného jazyka opírající se o doložené morfémy neumožňuje tato slova morfologicky beze zbytku rozložit tak, aby v nich palatála a zadní vokál náležely do odlišných morfémů. Lze sice v *užovka* vidět morfém *ovka* doložený např. ve *stovka*, *morseovka* nebo v *šešule* stejný morfém *ule* jako např. v *prašule* (s kořenem *praš-/prach-* 'prachy/peníze') nebo v *sněhule* (s kořenem *sněh-/sníh-* 'sníh'), avšak prvky *už* a *šeš* nejsou v předpokládaných významech ztotožnitelné s jinými morfémy. Analýza, která by je ve slovech *užovka* nebo *šešule* vyčlenila, by buď zaváděla slovotvorné prvky bez statusu morfémů, nebo s unikátním, neopakujícím se výskytem. Ačkoliv se oba způsoby analýz podobných slov v literatuře objevují (u tzv. cranberry morfémů), morfologie tím ztrácí na kontrolovatelnosti, poněvadž dovoluje jakoukoliv část slova interpretovat jako morfém pouze na základě formální podobnosti s nějakým morfémem. Nicméně i taková morfologická analýza by byla stěží možná u slova *ocún*.

10 Sem patří *jonák/junák*, *šumný*, *šupina*, *šuplík*, *čupřina*, *cukat*, *cukr*, *couvat* (celkem 8).

11 Jsou to *užovka*, *kocovina*, *šešule*, *všude*, *ocún*, *kocour*, *licousy* (celkem 7).

Je tedy zřejmé, že výjimky z Mathesiova fonotaktického pravidla existují, byť se jejich výjimečnost projevuje různou měrou. Stejně tak se různou měrou projevuje zapojení konkrétních konsonantů. Pořadí konsonantů podle počtu výjimek je následující: 0 (/d/, /ř/), 1 (/ň/, /j/), 3 (/ž/), 5 (/t/, /č/), 14 (/š/, /c/). To potvrzuje Mathesiova poznámka (1931: 39), že „[n]ejvýrazněji se jeví povaha řady palatální [tj. co se týče jeho fonotaktického pravidla] u souhlásek j, t, d, ň a ř“. Nejvíce výjimek má /c/, které Rechziegllová (1998) z pravidla vyčleňuje, avšak podle počtu výjimek bychom museli vyřadit i /š/. Rozdílně se projevuje i zapojení vokálů; u nich je pořadí: 0 (/ō/), 1 (/ū/), 6 (/o/), 11 (/ou/), a 25 (/u/).¹² Pro dlouhé /ō/ není takový výsledek překvapivý, jelikož se vyskytuje převážně v cizích slovech nebo funguje jako expresivní příznak (srov. *móře peněz*), a výsledek pro dlouhé /ū/ vyplývá z celkového malého počtu kombinací, které tento vokál tvoří.

Necháme-li stranou *co* a *čočka*, pak lze z hlediska jejich původu všech 4 703 slov s kombinací palatála (včetně /c/) a zadní vokál, jež naše databáze obsahuje, rozdělit do tří skupin (expresivní/onomatopoická slova, výpůjčky a deriváty jiných slov). Nabízí se proto možnost využít tohoto zjištění v samotné etymologické analýze, a to pro zpřesnění výkladů nebo pro podporu či zavržení konkurenčních výkladů. Příkladem mohou být slova *šťovík* a *šotek*, která, vyloučíme-li výpůjčky, je rozumné s ohledem na kombinace palatály a zadního vokálu pokládat za původně expresivní útvary, byť to etymologické slovníky nezmiňují. Jiným příkladem je *baculatý*, které nemusí být (náhodnou) obměnou slova *buclatý*, nýbrž derivátem slova *bacula*, tj. *bac* + *ula* jako *prasula* (tj. ten, kdo „prasí“, chová se jako prase) nebo *hezula* (tj. ten, kdo je hezký).

To nás na závěr přivádí k otázce položené v úvodu článku: je synchronní fonologie prospěšná a relevantní pro etymologii a naopak? V obou případech je odpověď pozitivní. Etymologie nám může pomoci odhalit nebo vysvětlit různé anomálie ve zvukové struktuře synchronní podoby jazyka. Kromě kombinací palatály se zadním vokálem jsou dalším příkladem kombinace nazály s okluzívou, jež jsou v češtině omezeny na onomatopoická slova jako *břínk*, *kuňk*, cizí slova jako *šunt*, *kemp* nebo staré výpůjčky jako *bažant*. Poslední zmíněné nejspíše jako cizí nebude vnímáno, ale jeho cizí původ prozrazuje právě koncová kombinace /nt/.

Nicméně to, co chceme nejvíce zdůraznit, je relevantnost a užitečnost synchronní fonologie pro etymologii. Praxe ukazuje, že existuje jen málo slov, na jejichž původu by se etymologové shodli a u nichž by nebylo konkurenčních výkladů. Úkolem etymologa je zhodnotit pravděpodobnost různých výkladů.

12 Pod /u/ započítáváme *junák* a jeho méně častou variantu *jonák*.

Etymolog rekonstruuje prapůvodní podobu a význam slova (např. praslovan-
skou nebo praindoevropskou), z nichž se odvozují formálně a sémanticky po-
dobné tvary v příbuzných jazycích. Jako rozhodující se potom pokládá míra,
do jaké lze pravidelnými formálními změnami a plauzibilními sémantickými
posuny z pratvaru derivovat příslušné slovo a jeho domnělé příbuzné tvary.
Nový etymologický výklad se přijme, pokud dovede formálně a sémanticky jed-
nodušeji a pravidelněji vysvětlit vývoj slova nebo pokud dovede spojit více slov
z různých jazyků pod jeden etymon. Primární jsou tedy kritéria čistě historic-
ká. Etymolog by ale měl věnovat pozornost i současné podobě jazyka. Pokud se
ukáže, že jsou některé fonologické prvky či vlastnosti specifické pro určitý typ
slov (kromě cizích, expresivních a onomatopoických slov to mohou být např.
i slova neohebná), pak i toto může být vodítkem a argumentem pro etymologic-
ký výklad. Etymologové jsou si samozřejmě toho do určité míry vědomi a často
s odkazem na výskyt určitých fonémů nebo jejich kombinací předpokládají
expresivní, onomatopoický nebo cizí původ, nedělají to však stejnou měrou. Ze
tří etymologických slovníků češtiny věnuje tomuto aspektu největší pozornost
nejstarší z nich, H-K. Je to nejspíše důsledek zájmu jednoho z autorů o tzv.
elementární příbuznost, což je vlastně zkoumání slov se zvukovou symboli-
kou (Kopečný 1957). Je však třeba poznamenat, že pro češtinu chybí podrobná
synchronní analýza fonologických rozdílů mezi domácími a cizími slovy nebo
neutrálními a určitým způsobem zbarvenými slovy, byť několik dílčích rozbo-
rů existuje (kromě již citovaných Mathesius 1931, Rechziegel 1998, Vachek 1978
též Fidler 2014). Úkolem fonologie je se těmto otázkám věnovat a etymologie by
následně měla vzít v úvahu výsledky synchronní fonologické analýzy.

Literatura

- ASCS: *Akademický slovník cizích slov*. Praha 1995.
CSN: Sochová, Z. – Poštolková, B., *Co v slovnících nenajdete – novinky v současné slovní zásobě*.
Praha 1994.
ČJA: Balhar, J. et al., *Český jazykový atlas, 1–5, Dodatky*. Praha 1992–2011.
ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského, 1–*, red. E. Havlová, A. Erhart, I. Janyšková.
Praha 1989–2008, Brno 2010–.
Fidler 2014: Fidler, M., *Onomatopoeia in Czech*. Bloomington.
Grygarová-Rechziegllová 1993: Grygarová-Rechziegllová, A., K otázce měkkosti a kombina-
tury českých fonémů. *Slovo a slovesnost* 54, 255–269.
H-K: Holub, J. – Kopečný, F., *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1952.
Haugen 1950: Haugen, E., The Analysis of Linguistic Borrowing. *Language* 26, 210–231.
Jungmann: Jungmann, J., *Slovník česko-německý*. Praha 1989–1990 [1835–1839].
Kopečný 1957: Kopečný, F., Slavistický příspěvek k problému t.zv. elementární příbuznosti.
In: Георгиев, В. (ed.), *Езиковедски изследвания в чест на академик Стефан Младенов*.
София, 363–387.
Kořínek 1934: Kořínek, J. M., *Studie z oblasti onomatopoeje*. Praha.

- Kott: Kott, F., *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický*, 1-7. Praha 1878-1893.
- Králik 2015: Králik, L., *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava.
- Krčmová 1995: Krčmová, M., Fonetika a fonologie. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Rusínová, Z. (eds.), *Příruční mluvnice češtiny*. Praha, 21-63.
- Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986: Lamprecht, A. – Šlosar, D. – Bauer, J., *Historická mluvnice češtiny*. Praha.
- Lutterer – Šrámek 2004: Lutterer, I. – Šrámek, R., *Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Havlíčkův Brod.
- Máchal 1907: Máchal, J., *Bájesloví slovanské*. Praha.
- Machek: Machek, V., *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968.
- Mathesius 1931: Mathesius, V., O výrazové platnosti některých českých skupin hláskových. *Naše řeč* 15, 38-40.
- Mathesius 1932: Mathesius, V., Cizí slova se stanoviska synchronického. *Časopis pro moderní filologii* 18, 231-239.
- MČ 1: *Mluvnice češtiny 1*. Praha 1986.
- Moldanová 2004: Moldanová, D., *Naše příjmení*. Praha.
- MSS: Bělič, J. – Kamiš, A. – Kučera, K., *Malý staročeský slovník*. Praha 1978.
- Nekula 2017: Nekula, M., Výpůjčka. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha, 2048-2052.
- Novotná 2017: Novotná, R. Zvukomalba. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha, 2131-2132.
- PSJČ: *Příruční slovník jazyka českého*. Praha 1935-1957.
- Rechziegel 1998: Rechziegel, A., On One Case of Anomaly in Czech Phonotactics. In: Bartentzen, A. A. et al. (eds.), *Dutch Contributions to the Twelfth International Congress of Slavists*. Amsterdam – Atlanta, GA, 329-349.
- Rejzek: Rejzek, J., *Český etymologický slovník*. Praha 2015².
- Slovník nářečí českého jazyka*, ÚJČ AV ČR, Online: <http://sncj.ujc.cas.cz>.
- SN: *Nová slova v češtině. Slovník neologismů*, 1-2. Praha 1998-2004.
- SSČ: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha 1978.
- SSJČ: *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha 1960-1971.
- Trnka 1937: Trnka, B., *Pokus o vědeckou teorii a praktickou reformu těsnopisu*. Praha.
- Trnka 1964: Trnka, B., On Foreign Phonological Features in Present-day English. In: Abercrombie, D. et al. (eds.), *In Honour of Daniel Jones*. London – Beccles, 185-190.
- Trnka 1966: Trnka, B., *A Phonological Analysis of Present-day Standard English*. Tokyo.
- Vachek 1966: Vachek, J., *The Linguistic School of Prague*. Bloomington – London.
- Vachek 1968: Vachek, J., *Dynamika fonologického systému současné češtiny*. Praha.
- Vachek 1978: Vachek, J., K fonologické signalizaci českých emotivních výrazů. *Slovo a slovesnost* 39, 224-226.
- VSČ: Romportl, M., *Výslovnost spisovné češtiny. Výslovnost slov přejatých, výslovnostní slovník*. Praha 1978.
- Zima 1961: Zima, J., *Expresivita slova v současné češtině*. Praha.

Aleš Bičan • bican@phil.muni.cz

Ústav pro jazyk český AV ČR, etymologické oddělení / Ústav jazykovědy a baltistiky FF MU
Veveří 97, 602 00 Brno / Jaselská 18, 602 00 Brno

Studia etymologica Brunensia

Edited by Ilona Janyšková & Helena Karlíková

- 1 *Studia etymologica Brunensia 1. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference Etymologické symposion Brno 1999.* Ed. I. Janyšková & H. Karlíková. Euroslavica, Praha 2000. 375 s.
- 2 *Studia etymologica Brunensia 2. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference Etymologické symposion Brno 2002.* Ed. I. Janyšková & H. Karlíková. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2003. 458 s.
- 3 *Studia etymologica Brunensia 3. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference Etymologické symposion Brno 2005.* Ed. I. Janyšková & H. Karlíková. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2006. 463 s.
- 4 *Varia Slavica. Sborník příspěvků k 80. narozeninám Radoslava Večerky.* Ed. I. Janyšková & H. Karlíková. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2008. 275 s.
- 5 Bohumil Vykypěl: *Život a dílo Adolfa Erharta. Kapitola z dějin české vědy.* Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2008. 220 s.
- 6 *Studia etymologica Brunensia 6. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference Etymologické symposion Brno 2008.* Ed. I. Janyšková & H. Karlíková. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2009. 420 s.
- 7 *Dobrodružství etymologie. Články Františka Kopečného z prostějovského časopisu Štafeta.* Ed. A. Bičan & E. Havlová. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2009. 232 s.
- 8 Anton Matzenauer: *Beiträge zur Kunde der altpreußischen Sprache.* Ed. E. Havlová. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2009. 204 s.
- 9 Vít Boček: *Studie k nejstarším romanismům ve slovanských jazycích.* Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2010. 180 s.
- 10 Eva Havlová: *České názvy savců. Historicko-etymologická studie.* Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2010. 272 s.

- 11** Bohumil Vykypěl: *Studie k šlechtickým titulům v germánských, slovanských a baltských jazycích. Etymologie jako pomocná věda historická. Druhé, přepracované a rozšířené vydání i s dodatkem o šlechtických titulech v keltských jazycích.* Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2011. 332 s.
- 12/I** Václav Machek: *Korespondence I.* Ed. V. Boček & P. Malčík. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2011. 528 s.
- 12/II** Václav Machek: *Korespondence II.* Ed. V. Boček & P. Malčík. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2011. 504 s.
- 12/III** Václav Machek: *Korespondence III a další dokumenty z pozůstalosti.* Ed. V. Boček & P. Malčík. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2016. 228 s.
- 13** Jana Villnow Komárková: *Slovanská terminologie tkaní z pohledu etymologie. Na příkladech českého, chorvatského a srbského jazykového materiálu.* Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2011. 224 s.
- 14** *Methods of Etymological Practice.* Ed. B. Vykypěl & V. Boček. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2012. 120 s.
- 15** *Theory and Empiricism in Slavonic Diachronic Linguistics.* Ed. I. Janyšková & H. Karlíková. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2012. 492 s.
- 16** *Etymology: An Old Discipline in New Contexts.* Ed. B. Vykypěl a V. Boček. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2013. 104 s.
- 17** Vít Boček: *Praslovanština a jazykový kontakt.* Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2014. 436 s.
- 18** *Etymological Research into Old Church Slavonic.* Ed. I. Janyšková & H. Karlíková. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2015. 460 s.
- 19** *Perspectives of Slavonic Etymology.* Ed. B. Vykypěl & V. Boček. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2016. 124 s.

- 20** Bohumil Vykypěl: *Problems of Etymology*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2017. 84 s.
- 21** Eva Havlová: *Názvy pro věk a věčnost v indoevropských jazycích*. Ed. V. Boček & Ž. Šarapatková. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2017. 152 s.
- 22** *Etymological Research into Czech*. Ed. I. Janyšková, H. Karlíková & V. Boček. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2017. 476 s.
- 23** *Vesper Slavicus. Sborník k nedožitým devadesátinám prof. Radoslava Večerky*. Ed. P. Malčík. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2018. 256 s.

Vesper Slavicus

Sborník k nedožitým devadesátinám
prof. Radoslava Večerky

Studia etymologica Brunensia 23

Eds. Ilona Janyšková a Helena Karlíková

Editor svazku: Petr Malčík

Vydalo etymologické oddělení

Ústavu pro jazyk český Akademie věd ČR, v. v. i.,

v NLN, s. r. o., Nakladatelství Lidové noviny,

Dykova 15, 101 00 Praha 10, www.nln.cz.

Grafická úprava: David Březina (davi.cz) a Vít Boček.

Sazba z písma Skolar PE: Petr Malčík.

ISBN 978-80-7422-620-5

Počet stran: 256

Praha 2018

Cena včetně DPH: 249 Kč